

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Mirzə Mehdi Şükühi onu da vurğulayırdı ki, əsil müsəlmanın dinindən dönüb kafir olmaması qədər, müşrikin də imana gəlib sözün həqiqi mənasında müsəlman olması mümkün deyildi. Ona görə də, insanoğlu üçün əsas məsələ tapındığı inanca, üreyində bəslədiyi sevgiyə yalnız hissi "eşq"lə deyil əqlə yaxınlaşması da vacibdir. Bunun üçün də, insanoğlu evdə yatıb qalması, dünyanı gəzib dolaşmalı, kitablar oxumalı bir sözlə, maariflənməli və dünyagörüşünü artırmalıdır. O, yazırdı:

Əzəl nəfın budur: mənə bərabər,
Gəzərsən mülki-İrani sərəsər...
Səfərdən tapdı gövhər qədr-kamil,
Səfər eylər hilalı bədri-kamil.
Bilinməz Yusifin Kənanında qədr,
Çox azdır zirənin Kırmandı qədr.
Nə göyçək söz deyib əlhəq ərənlər:
'Bilir çox yaşayandan, çox gəzənlər'.
Görər, əzbəs, həvayi-gəmələn sərd,
Olar püxtə, bəli mərdi-cəhangərd.
Fələk gərdişdədir, sən evdə yatma,
Ki saqqalın dəyirmandı ağartma.
Məqamımdı mənəm bir qüleyi-Qaf,
Ki orada gizləni xurşidi-şəffaf.
Əgər olsa əlində durbini,
Görərsən Məşriqi Məğribzəmini.
Dabanın qovza bir az, ol pərəfşan,
Görərsən nisfi-şəb xurşidi-rəxşan.
Əyandır rübi-məskun onda bilfərz,
Xətti-coğrafiyadır, kürreyi-ərz.
Dığırkat, dur tamaşa eylə, bir daş,
Kəmanə bağlansa dəryaya bir baş.
Sevincəkdən əgər atsan həvaya,
Dəyər bərkün sənəin səqfi-səmayə.

Gördüyümüz kimi, Şükühi bu əsərində insanı yalnız "eşq"lə, ya da kor-koranə inanclarla deyil, eyni zamanda "əql"lə düşünməyə çağırırdı.

Qeyd edək ki, Şükühi "eşq" və "əql" in mübarizəsinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Görünür, buna səbəb də Şükühinin dünya, insan, eşq, əql, inam, elm və digər məsələlər münasibətdə dünyagörüşündə yaranmış şübhələr, ziddiyyətlər səbəb olmuşdur. Yəni Şükühi hər nə qədər "əql"i "eşq"dən üstün tutsa da, burada birmənalı üstünlükdən söhbət getməmişdir. Hətta, o, bəzi məqamlarda "eşq"i "əql"dən üstün hesab etmişdir. Bu baxımdan onun dünyaca məşhur şair-filosofumuz Məhəmməd Füzulinin "Bəngü-Badə" əsərinə nəzərə kimi yazdığı "Münazireyi-Əqlü Eşq" əsəri çox diqqəti cəkməkdədir. M.Quluzadəyə görə "Münazireyi-Əql və Eşq" poemasına

Füzulinin "Bəngü-Badə" poemasının təsiri duyulsa da maraqlı sujet əsasında yazılmışdır: "Eynilə M.Füzulinin "Bəngü-Badəsi"ndə olduğu kimi, burada da onun şiddətli yerində Eşq Allaha dua edib, yardım istəyir və qalib gələrsə Əqlə zülm etməyəcəyini, xətti-tacını özünə qaytarıb əsirlərini buraxacağına and içir".² Yolçu Piriyyəyə görə Şükühinin bu poeması yalnız Füzulinin "Bəngü-Badəsi" deyil, 18-ci əsr Türk şairi Şeyx Qalibin "Hüsn və Eşq" əsərinin təsirindən də uzaq

şüncələrini söyləyir və cəmiyyətin feodal yapısını tənqid edir. M.Müsəddiq yazır: "Şair bu əsəri yazdığı zaman yaradıcılıq və dünyagörüşü nöqteyi-nəzərdən təkmilləşmiş, kainat və həyat haqqında öz fikirlərini söyləmiş, feodal-mülkədar quruluşuna, dini mövhumata öz münasibətini açıq şəkildə bildirmişdir. Feodalizm quruluşundakı zülmün, ədalətsizliyin və dinin törətdiyi məhdudiyyətlərin şahidi olan şair, "Münazireyi-Əql və Eşq" poemasından əvvəlözü də islamiyyətin

həyat və yaradıcılıq, hürr həyatın, "Əql" isə hakimiyyətin, gücün simvoludur.5 Əslində "Əql" ağıllı, bilikli olsa da, o da özündən razıdır və mənəm-mənəmlik iddiasındadır. Şükühi "Əql" in dilindən özündən razılığı ya da eqoizmi belə izah edir:

Pəs nuri-rəsuli-həq mənəm, mən,
Pəs əvvəli-maxələq mənəm, mən.
İnsan mən ilən olur müəzzəm,
Mən etmişəm ələmi münəzzəm.
Hər əhli-rəşadə hədiyəm mən,
Hər peşənin ustadiyəm mən.

tuta bilər. Yeni burada rəşadət yolu tutmuş "Əql" nə qədər ağıllı olursa-olsun, o da, eqoizmə, ya da humanizmə üz tuta bildiyi kimi, hissə üstünlük verən "Eşq"də də eyni şeyləri görmək mümkündür. M.Müsəddiq yazır: "Münazireyi-Əql və Eşq" poemasında romantika ilə realizm, azadlıq və əsarət, Əql və Eşq üz-üzə dayanır. Eşq – həyat, yaradıcılıq, ilham, qəm və kədərin unudulması, bir sözlə, azad, şəfəq və xoşbəxt yaşamaq rəmzidir. Əql – hakimiyyət, acgözlük, işğalçılıq,

Milli fəlsəfi fikir tariximiz: Mirzə Mehdi Şükühi

deyildir.

İctimai-siyasi, fəlsəfi-əxlaqi məzmunlu "Münazireyi-Əqlü Eşq" məsnəvəsində o, düşmən-

məhdud cəhətlərinin ciddi müqavimətinə rast gəlmişdir".

O, əxlaqi-fəlsəfi məsələləri "Ruh" şahının oğlanları "Əql" və

Hər kamilə feyzi-mütləqəm mən,
Ayineyi-tələti-həqəm mən.
Məndən o kəsin ki, yox nəsibi,
Öz kişverinin olur qəribi.

"Eşq" özü də eqoizmdə heç də "Əql"dən geri qalmır. Yalnız "Əql" ilə məcburən etdiyi müharibə zamanı "Eşq" in "ağlı" başına gəlir və üzünü Tanrıya tutaraq deyir:

Bir bəndeyi-acizəm, xudaya,
Rəhm eylə, köməksizəm, xudaya.
Ya Rəb, təəhhüd eylərəm mən,
Bu çöldə şikəst tapsa düşməni.
Hiç eyləməyəm siyah bəxtin,
Verrəm yenə Əqlə tacü-təxtin.

Məhz Tanrıya etdiyi bu müraciətdən sonra "Eşq" qardaşı "Əql" üzərində qələbə çalsada, ancaq verdiyi vədə əməl edərək xətti-tacını onun özünə qaytarır.

Ümumiyyətlə, Şükühi bu məsnəvəsində məcazi obrazlarla (Eşq, Əql, Hüsn, Səbr, Fikir, Zülf, Tel və s.) insanın əsil mahiyyətini açıq göstərməyə çalışmışdır. Burada əsas məsələ insanın rəşadət və hissi duyğularının hansı şəkildə öz əksini tapmasıdır. Mütəfəkkir bu əsərində göstərməyə çalışırdı ki, rəşadətli hərəkətlərin özünə birmənalı haqq qazandırmaq mümkün olmadığı kimi, hissi idrakdan çıxış etməyin özü də tamamilə yanlış görünə bilər. Başqa sözlə, insan elə bir məxluqdur ki, ağıllı hərəkət

rəşadət, qəsbkarlıq, şan-şövkətə sahib olmaq, qarşıya çıxan çətin məsələləri qılınc gücünə həll etmək istəyən bir surətdir".

O ki qaldı, Əql və Eşq in uyğun olaraq övladları olan Dil və Hüsnün obrazlarına Şükühinin bu qəhrəmanları atalarından fərqli olaraq ağıllı, tədbirli və humanistdirlər. Ataları Əql və Eşq hakimiyyət uğrunda müharibə aparanda məcburən buna cəlb edilən Dil və Hüsn sülh tərəfdarıdır. Burada Eşq in də müharibə tərəfdarı olmaması Hüsnə Dili sevindirir de, müharibə baş verir. Bu müharibənin sonunda da qalib gələn Əql və onun sərkərdələri (Xəyal, Nəzər, Nəğmə, Fikir, Tədbir, Şeyxi-riya və b.) deyil, məhz Eşq və onun silahdaşları (Zülf, Ləb, Tel, Qəmzə, Xumar, Xal və b.) qalib gəlir. Cəfər Xəndana görə isə ümumilikdə bu əsərin Şükühi yeniliyin köhnəliyə qalib gəlməsi ruhunda yazılmışdır. Xəndana görə şair Əql və Eşq köhnə nəslin, Hüsn və Dili yeni nəslin nümayəndəsi kimi təsvir edərək, "atalar və oğullar" mövzusunda toxunmuşdur. Onun fikrincə, Şükühi ataların yeni zəmanə üçün köhnəlmiş olduğu qənaətinə gələrək onların bir sıra hərəkətlərinə tənqidi münasibət bəsləmişdir.

Xəndan yazırdı: "Şükühi bu dastanında Əql ilə Eşq in birləşməsi qaymasını irəli sürür. "atalar" bunu bacarmadıqları halda, "oğullar" bacarırlar. Şair isbat edir

Şükühi "eşq" və "əql" in mübarizəsinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Görünür, buna səbəb də Şükühinin dünya, insan, eşq, əql, inam, elm və digər məsələlər münasibətdə dünyagörüşündə yaranmış şübhələr, ziddiyyətlər səbəb olmuşdur. Yəni Şükühi hər nə qədər "əql"i "eşq"dən üstün tutsa da, burada birmənalı üstünlükdən söhbət getməmişdir. Hətta, o, bəzi məqamlarda "eşq"i "əql"dən üstün hesab etmişdir. Bu baxımdan onun dünyaca məşhur şair-filosofumuz Məhəmməd Füzulinin "Bəngü-Badə" əsərinə nəzərə kimi yazdığı "Münazireyi-Əqlü Eşq" əsəri çox diqqəti cəkməkdədir. M.Quluzadəyə görə "Münazireyi-Əql və Eşq" poemasına Füzulinin "Bəngü-Badə" poemasının təsiri duyulsa da maraqlı sujet əsasında yazılmışdır: "Eynilə M.Füzulinin "Bəngü-Badəsi"ndə olduğu kimi, burada da onun şiddətli yerində Eşq Allaha dua edib, yardım istəyir və qalib gələrsə Əqlə zülm etməyəcəyini, xətti-tacını özünə qaytarıb əsirlərini buraxacağına and içir".² Yolçu Piriyyəyə görə Şükühinin bu poeması yalnız Füzulinin "Bəngü-Badəsi" deyil, 18-ci əsr Türk şairi Şeyx Qalibin "Hüsn və Eşq" əsərinin təsirindən də uzaq deyildir.

çiliyi, müharibələri pisləmiş, mənəvi azadlığı, əxlaqi paklığı, barışı və insani sevgini tərənüm etmişdir. Allegorik şəkildə yazılmış bu əsərdə Şükühi, kainat, təbiət, cəmiyyət və həyat haqqında dü-

"Eşq" adlı obrazların timsalında önə çəkmiş, adlarından da göründüyü kimi, birinin əqlinin üstünlüyünü, o birinin də gözəlliyi ilə öyünməsinin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Burada "Eşq",

kətləri zamanı da eqoizmə yuxarılan bilər, hissi-intuitiv hərəkətləri zamanı da. Eyni zamanda, bu o deməkdir ki, insan rəşadətli yanaşı, instinktiv hərəkətləri zamanı humanist mövqə

ki, Fərhad bu yol ilə gətirdiyi üçün, yeni həm əqli ilə Şirinin məhəbbətini qazandığı, həm də eşq ilə xariqələr yaratdığı üçün tarixdə daha şərəfli ad çıxarmışdır".